

Դամանակով երբ հայոց աղբը ծաղկեալ էր, այլ եւ այլ տնօրէն գաղթականներ եկան Հայաստան, գետնի եւ պատուոյ եւ իշխանութեան տէր եղան բայց աղքատ հայ էին: Արժուրէնները, ասորի էին, նմանապէս գնունինքն ալ. այսինքն՝ Մշ նահապետին Սեմ. զաւակէն սերեալ: Դնթունները Քամեն սերեալ քանանացիներէն էին: Իսկ Հայք՝ Յարէթի սերունդ են: Քարձեալ, բազրատունիները՝ եւ ասոնց մէկ ճիւղն եղող ռուբինեանները բնիկ հրեայներէ սերեալ են, որոց նախնիքը՝ Նաբուգոդոնոսորայ Արուստակէմ զարկած եւ հրեայքը գերի ըրած ատենը Հայաստան եկան հաստատեցան: Արշակունիները պարթեւական ցեղէն էին, այսինքն՝ Արրահամ նահապետին Քատուրայէն ունեցած սերունդն էին. հետեւաբար ասոնք ալ Սեմայ ցեղէն են: Մամիկոնեանները՝ ու

րոց ծագումը Ղենայ երկրէն է . այսինքն Չինաստանէն, աղգաւ հայ չին, թէ որ սերունդը ճշգիւ աղգայնութեան տարր սեպնը նէ : Բայց ասոնք հազարաւոր տարիներէ 'ի վեր հայ աղգին հետ միացած են, եւ հիմայ ո՞վ կրնայ պարծիլ իրեն բուն հայ, եւ Խնչպէս կրնայ ստուգիլ թէ սկզբնապէս այդ ցեղերուն մէկէն չէ :

Երբեմն կը ցաւիմք եւ մեր աղգին վիճակը եւ գլխուն եկած արկածները կաւաղիմք, որ Արշակունի թաղաւորութեան ատենը դուցէ քառասուն միլիոնէ բաղկացեալ աղգ մըն էր\* : Եւ հիմայ հազեւ չորս միլիոն կելէ բոլոր աշխարհի մէջ : Ո՞ր մնաց երեսուն եւ վեց միլիոնը . եւ երբ եւ Խնչպէս իրենց հօրը զաւակ եւ իրենց նախնեացը սերունդը ըլլալէն դադրեցան : Չէ, տակաւին անոնց սերունդն են . բայց հայութենէ դադրած են : Եւ այս Խնչպէս եղեր է . կրօնքին եւ լեզունին եւ աղգային սովորութիւնն ձգելով . եւ ուրիշ կրօնքի հետեւելով, օտար լեզու խօսելով եւ օտար աղգաց սովորութեան նմանելով : Ասիայի մէջ քիւրտերուն համար՝ որ մեծ Հայաստանի հարաւային եւ արեւելեան մասը գրաւած են, կըսուի թէ հայ էին հին կերպուցիներէն եւ\*\* : Բայց հիմայ այնքան օտարացեր են կրօնքով եւ լեզուով, որ իրենց աղգին հին անունն ալ կորուսեր՝ եւ միայն ցեղերնուն Արդուք անունը պահեր են, այն ալ աղաւաղելով :

\* Մեծ եւ փոքր Հայաստանի դիրքն ու ընդարձակութիւնը, ծագիւեալ մշակութիւնը եւ վաճառականութիւնը որ աղգի մը հանգիստ ապրելուն եւ հետեւաբար բարգաւաճելուն եւ շատնալուն միջոցներն են, եւ զինուորական ահեղ զօրութիւնը որով Տեղբանայ եւ Արտաշէսի օրերը շրջակայ աղգերուն ակնածելի եւ ահնեկեցեղան, այդ հոմբանքը հաւանական կընէ . բայց հին հռոմայեցիներուն պէս՝ պետութեան բնական չինքները հինգ տարին անգամ մը համբելու եւ արձանագրելու սովորութիւն չկենալով՝ ճշդութեանը երաշխաւոր չեմք ըլլար :

\*\* Հին Մարաց կամ Մեդացուոց ցեղէն են ըսող ալ կայ : Մենք կը կարծեմք թէ այս ալ ճշմարիտ է, բայց Սիւլէյմանիէի եւ Բիրմանշահի, եւ արեւելեան հարաւային Պարսկաստանի քիւրտերուն համար, որ հին Մարաց երկիրը այն կողմերը կիյնար . եւ Համատան, որ է հին Եկբատանը, եւ Մարաց տերութեան մայրաքաղաք էր, Բիրմանշահէն շատ հեռու չէ :

Հարանային

ԲՐԻՍՏՈՍԻ ՏԵՒՈՒ ՄԵՐՈՅ ՀՐԱՇԲԵՐԸ

Հարանային . Տէ . Էր . 234

« Ես քննարանները իր վերջին ապաւենեալուն մղուելով՝ շինքը նեղող տրամաբանութենէն խուսելու եւ Վրիստոսի կերպարանացը վայ տիրապէս երեւցած անկեղծութեանը աղտ չբերելու համար մինակ մէկ գուռ մը կը մընայ բաց . բայց այս դուռն ալ՝ հակասութենէ 'ի հակասութիւն եւ անտեղութենէ լանտեղութիւն կը ատնի : Ըսածին նայինք նէ՝ պիտի կրնայ ընդունուիլ որ Յիսուս Վրիստոս հրաշքներ գործած ատենը կատարեալապէս անկեղծ էր : Ո՞չ բոլորովին եւ ո՞չ ըստմանեայ՝ մարդ խաբել չէր ուզեր . եւ հրաշք կարծուած բաներն ըրած ատենը գուցէ ամենէն առաջ խաբուողը ինքն էր, հրաշք կրնեմ կարծելով, երբ ըրածը հրաշք չէր : Պովեստի խուսկին ծուկը անոր գլուխը բռնած էր . իր փառքին գոլորշիքովը ցրտովցածի պէս էր . կրօնամոլութիւնը անոր վրայ իր վերջին սահմանին հասած էր . մինչեւ այն աստիճան եկած էր որ կը կարծէր թէ բնութիւնը իրեն խօսքէն դուրս չելլեր . եւ կեանքն ու ժաջը իր քերենն ելած մէկ խօսքէ մը կախում ունին . եւ ինքը Որդի Աստուծոյ եւ հասարակասէ . եւ ասանկ ըլլալով՝ կարող է ամէն հիւանդ բժշկել եւ ամէն մեռել կենդանացընել : Ասիկայ իրեն հաստատ գաղափարը եւ անկեղծ համոզումն էր . եւ այս գաղափարը իր ուժն էր . եւ այս համոզումը՝ իր կարողութիւնն էր . եւ այս քեղեցիկ սեւ կարծիքը իրեն բաղդ եղաւ :

« Ես վերջին ենթադրութիւնս իր մէջ անանկ անճոռնի բան մը կը պարունակէ, որ Վրիստոսեական խօսքը ասիկայ հերքելու ձեռնամուխ ըլլալը իրեն անպատուութիւն կը սեպէ : Եւ յիշախ՝ Յիսուս Վրիստոս իրրեւ լոյ հասարակ մէկ մարդ մը սեպելով անգամ, եւ պարզ օրէնսդրի եւ վերանորոգող եւ վերջապէս իմաստունի մը տեղ դնելով, կարծելը թէ յիմարութենէն աստիճան մըն ալ վար իջած է . որ աւետարանին պատմած հրաշքները կրնէր, բայց ինքն ալ չէր գիտեր թէ ըրածը ի՞նչ է : Ասիկայ ամենաստորին աստիճանի մարդու մըն ալ պատիւ չբերեր : Օտէրն մեր Յիսուս Վրիստոս, աստուածային գաղտնեաց յայտնիչը, տիեզերաց վարդապետը, գերագոյն աստիճանաւ վերանորոգիչը տեսակ մը փախուկ խենթի տեղ գնել, որ զինքը իր եղածէն օտար բան մը ըլլալ կարծէ . եւ միայն իր երեւակայութեան մէջ գոյութիւն ունեցող հրաշքները ինքն իրօք կընէ կոր սեպէ : Յիշախ՝ ասիկայ անանկ ծաղու արժանի հայ հոյութիւն, եւ անանկ ան-

ճոռնի ամբարշտութիւն մըն է, որ այս աստիճան լըրութեան եւ անօրէնութեան առաջ մարդկային խելքը իր բնական կը կորսնցնէ. ինչպէս որ պաղէն թըմբած զինուորին ձեռքէն՝ բռնած զէնքը վար կիշնայ: Ասանկ խենթ խօսքերը՝ բարկացեալ մարդկային խելքին եւ զայրացեալ խղճին վրէժխնդիր արգարութեանը մասնելէն զատ բան չկըրնար ըլլալ:

«Այս արդէս կըլլայ անդունդէ անդունդ դըլորիլը: Անխմանալի խորհուրդէ մը փախչելու ձեռք առաւել եւս անխմանալի բաներու մէջ կը ձգէ: Յիսուսի անկեղծութեան պատիւը պահելու համար վերան ապուշ յիմարութեան կիւք կը զարնէք. բարոյական արուած Վրիստոս մը չընելու համար իրաց զօրութիւնէն կըստիպուիք անմիտ Վրիստոս մը ընել\*»: Անկապ մարդ չխաբիք ըսելու համար կըստիպուիք ըսելու որ իրեն ինչ ջըլլալուն վրայօք ինքը խաբուած է. եւ թէ որ մէկը խենթ չըլլայ նէ՝ այս կերպով չխաբուիր: Այս պարզ մարդոց բարոյականէն չըզրկելու համար՝ ամենապարզ մարդու մը ունեցած խելքէն կը զօրկէք: Այդէք չօղէք ձեր քննաբանութիւնը անոր բուն որպիսութիւնը վերցընելով պատմութեան առաջ անոր վրայ սա կրկու անարգ որպիսութիւններուն մէկը կը ձգէ. կամ խաբող մը ըլլալու է՝ կամ խաբուած մը. կամ խորամանկ մը կամ խենթ մը: Այս ասոնց ո՛րն որ ըլլայ նէ՝ կըլլայ չճանչցուելու Վրիստոս մը. չհասկըցուելու Վրիստոս մը, սուտ եւ երեւակայեալ եւ անպատեհ եւ անտղի Վրիստոս մը. եւ որպէս զի մէկ խօսքով լըմընցնեմ, անանկ Վրիստոս մը՝ որուն նման մէկը ճանչնալը հաշարապատիկ աւելի դժուար եւ անհնար է, քան թէ անոր գործած հրաշքներուն ամենը մէկէն ճանչնալն ու ընդունիլը:

«Ապաքէն տեսաք տեա'րք իմ, որ քննաբանութիւնը աւետարանին հրաշքներն ուրանալու փորձ մը ըրած ատենը հակասութեան մէջ գլորեցաւ ու խորտակեցաւ: Սա երեք բաներուն կը զարնուի եւ ինքզինքը կը վերաւորէ, բայց անոնց մէկն ալ չկըրնար խախտել, երեքն ալ անոր դիմացը իրեն անյաղթելի անոյեան կը կանգնին: Ասոնց մէկն է՝ Վիսուսի Վրիստոսի հրաշքներուն հաւատացող քրիստոնեայնեան որպիսութիւնը: Երկրորդն է՝ անոնք պատմող աւետարանիչներուն որպիսութիւնը: Երրորդն է՝ ա-

նոնք գործող Վիսուսի Վրիստոսի որպիսութիւնը: Այս երեքին նկատմամբ ալ՝ իրեն ամբարտաւանութիւն անօրոժեղի գալով մեր հաւատացած հրաշքներն ուրանալը, ինք զինքը կը դատապարտէ անանկ բաներ ընդունելու, որ բարոյական կարգի մէջ ամէն հրաշքներէն անհաւատալի եւ անկարելի են: Այս ապացոյցէս՝ որ ամէն ատեն զիտուններուն ալ ուսմիկներուն ալ դիւրիմանալի է, պայծառ լոյս մը կը ծագէ, որով միշտ եւ համարձակօրէն կըրնամք լսել այո՛. Վիսուս Վրիստոս Աստուած է. վասն զի իր աստուածութիւնը հաստատելու համար հրաշքներ գործեց:

### Վ. Ե. Բ. Գ.

#### ԱՆԿԼԻԲ ԿՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿԸ

Չորս տարի է որ անգղիական պարբերական մը՝ *Լոնթոն Էնթուզիասթ* ըսուած, քանի մը ճշմարտութեանց դէմ՝ որոնք անկիւնքան եկեղեցին ալ ընդունած էր, մշտական յօդուածներ կը պարունակէր: Երեւոյս ընթերցողները կը յիշեն որ՝ սուրբ գրոց աստուածային ներշնչութեամբ ըլլալուն՝ եւ դժուարին պատիժը յաւիտենական ըլլալուն դէմ խօսող յօդուածները այն պարբերականին մէջ հրատարակուած էին: Ասոր քննութեանը համար եկեղեցական ժողով գումարեցաւ, որ անգղիներէն Էնթուզիասթ կըսուի, որ երկու սենեակ կամ խումբ բաժնուած էր աշխարհական բառամէնդին պէս եւ նոյն անունով կը ճանչցուէր. այսինքն՝ մէկին կըսուէր *Բաթլ* սենեակ, եւ միւսոյն *Կոթլ*:

Բարձր սենեակին մէջ՝ որուն ժողովականները անկիւնքան եպիսկոպոսներն էին, քննութիւնը մէկ օրուան մէջ լըմնցաւ. ինն եպիսկոպոս պարբերականն դատապարտելու՝ եւ երեք եպիսկոպոս ալ անոնց ընդդէմ քուէ տուին. անդատապարտ ձգեցու: Ըսել է որ՝ անկիւնքան եպիսկոպոսներուն չօրէն մէկը՝ սուրբ գրոց աստուածաշունչ ըլլալն ու դժուար պատիժը յաւիտենական ըլլալը հաւատոյ յօդուածներէն չէին սեպէր. ուրանալն ու ընդունիլը անտարբեր կը կարծէին: Ի հարկէ քարոզութիւններն ալ անոր համեմատ ըլլալու էր. որով իրենք ալ ըսելէ այն՝ իրենց պաշտօնակիցներուն միաբան վճռովը դատապարտութեան տակ ինկան:

Ստորին սենեակին մէջ՝ որ յայտնի է որ ստորին աստիճանի եկեղեցականներէ կը բաղկանար, քննութիւնը երեք օր տեւեց. եւ ժողովականներէն 39 հոգի դատապարտութեան, եւ 19 հոգի արձակման քուէ տուին: Այսպիսով անկիւնքան աւագերէցը՝ Տ. Սթենլի, յայտնեց որ այդ դատապարտութիւնը

\* Պատմուած բաները մարդը յիշաւի կըստիպեն գերիստոս հրաշագործ Աստուած ճանչնալու, եւ ո՛վ որ այսպէս չճանչնար՝ նոյն իսկ իրաց զօրութեան կըստիպուի յիմար եւ ապուշ սեպելու: Երկրորդ կարծիքս անհնար ըլլալը՝ առաջինին ճշմարտութեանը նոր ապացոյց մըն է. որովհետեւ այս երկուքիս մէջ երրորդ մը չկայ:

երկրի մի է եւ անհիմն, եւ անիրաւ . ուստի եւ անօրէն . Ըսոր դէմ ելաւ ուրիշ անկիւքան քահանայ մը՝ որ այդպէս դատաւարաւորութիւն մը այս առաջին անգամն է որ կրլայ ըսելէն ետքը՝ հարկ էր ալ որ ըլլար ըսաւ . որպէս զի գայթակղութիւնը վերնայ, եւ հռոմէականներուն առիթ չտրուի անկիւքաններուն դէմ խօսելու : Ասկէց զատ . պէտք է ըսաւ որ կրօնական բողոքոյ ատեան մըն ալ ունենայ Անկիւքան եկեղեցին, որպէս զի ուղղափառութեան վերաբերեալ նիւթոյ մը վրայ դատաւարաւորութիւն կրող անձ մը կարող ըլլայ՝ թէ որ իրեն դէմ աքրուած վճիռը ընդունել չուզէ նէ, հոն դիմելու, եւ բանը հոն նորէն քննութեան առի ձգելու :

Կատարած կրլայ՝ կրօն այս լուրերս առող թերթը, որ յիշեալ պարբերականը դատաւարաւորները դատաստանի քաշուին իրրեւ անուն կոտորդ, եւ յիշաւ իւրաքանչիւր Լորտ Հոգըն (Houghton) ազնուականը ասոնց իմաց տուեր է թէ թագաւորական սենեկին օրէնքագէտներուն հարցուցի թէ ի՞նչ իշխանութիւն կըրնայ ունենալ եպիսկոպոսաց եւ եկեղեցականաց ժողովը գրքեր քննելու, եւ հասարակաց գործածած կերպէն դուրս չեղելու : Ի՞նչ պատասխան տուներք յայտնի չէր . կարելի է որ յիշեալ օրէնագիրներն ըսեն թէ այդպէս իշխանութիւն չունին եպիսկոպոսները . եւ ասով՝ ժողովքին տուած վճիռը պարապը կեղծ . հնար է որ իրենք ալ իրրեւ իրենց չենկած բանի մը ձեռնամուխ ըլլալով խռովութիւն արծարծելու պատճառաւ դատաւարաւորին :

### ԺԵՐՄԵՆԻՆ ԳԼԽ

«Օգրմանալի պատահմամը մը նոյն իսկ անոնց մեռած օրը՝ Սօնդէյլ գերդաստանին ժողովական գլեակը, որ Սըսեքս կոմսութեան մէջ էր, բոլորովին հրոյ ճարակ եղաւ :»

Եւս խնթին հայրը, լէյտի Սօնդէյլին ամուսինը, տանը մէջ մինակ ըլլալով, (որովհետեւ տղուն աներեւութացած ատենը՝ կինն ալ քիչ մը ժամանակ, քսան երկու տարի, տուն չ'էր երթար,) խելքին փչեցին որ սրահն նեղութենէն ազատելու համար՝ որմնադրական ընկերութեան պայմանները շինելով 1721ին հրատարակեց. հացկերոյթներն ալ անիկայ ամրացուցին :

Խորհրդաւոր ֆրանմասոնաց գլխաւորն ահա այս է : Անգղիոյ մէջ գործածուած կերպովն, ուր ազնուակերութիւնն ամեն բան կը տապալէ, եւ լորտ Ուելլինգընի՝ Գէմպրիձի համալսարանին ատենադպրի անուամբ՝ քանի մը ծեր գիտուններու պատ-

ուելի պաշտօն վարելը կը տեսնուի, ճշմարիտ որմնադրաց մեծ-վարպետն եղող Վրիստափոր Բենին տեղն յաջորդած էր :

Լորտ Սօնդէյլ իւր պատուոյն հովանին մէջ շէնքեր շինելու մօտ չ'ըլլալուն՝ դրութիւններ կըկազմէր, ինչպէս որ ըսինք : Վրիստափառութեանը ծրագիրը շատ հոգեմն չ'էր . ամէն կրօնը հաւասար համարելով՝ նիւթապաշտութիւնը միայն փառաւորել որոշած էր : Բնկերներն ալ . բաժակ 'ի ձեռին՝ իրար կը նախատէին :

Վախ եւ առաջ կարգին հիմն եղող միայն երեք աստիճան հաստատեց . Էտամուտը կամ Աշակերտը՝ որոց վրայ տեղեկութիւններ կ'առնուին . Կորումուտը կամ Գործակիցը, զորոնք կը փորձէին . Սեղանակիցը կամ Վարպետը, որոց՝ գիտաւորութիւններն ու գաղտնիքները կը սովորեցընէին : Ետնց ամէնքն ալ յետոյ կատարելագործուեցան :

Եթէ լորտ Սօնդէյլ փախուկ, կէս մը կուպիտ խնթի, կէս մը կով եւ կէս մը անամթ մէկըն էր, ինչպէս որ կ'ըսուի : Եւսոր յաջորդող լորտ Տերուենդ — Ուոդըրս գլեթ տկար մէկն էր . եւ իւր երիտասարդութեան թշուառութիւնները տակաւին տղիտութեամբ քողարկուած մէկ տղիտութեանը կը ներեն :

Էտամուտին գործին ետեւէն իյնող հայրը Բրեսդընի մէջ բանտարկուեցաւ, Գէորգ առաջինէն ալ մահուան դատաւարաւորելով Լոնտրայի Աշտարակին դաշտալայրին վրայ տղանուեցաւ : «Տերուենդ — Ուոդըրսի կոմսը, կ'ըսէ Սմոլլեդ, լաւ որպիսութեամբ զարգարուած մէկն էր : Արոր դժնեայ ծակատագիրը ամէն հանդիսատեսներուն աչքէն արտուէր բերաւ, եւ ասորած երկրին շատ գէշ եղաւ : Ուղղափառ էր, եւ իր բարեգործութիւններովը շատ մը խեղճեր կ'ապրեցընէր :»

Սահուան տեղն հասնելուն տղան գլխատման տեղը հանել տալով՝ անոր ըսաւ :

— Իմ արիւնս վրադ թող գայ, եւ թագաւորիդ համար մեռնիլ սովրէ :

Երբ դատաւորն ըսաւ որ խօսք մը ունի նէ ընէ, պատասխանեց որ ձառ խօսելու համար չէ, այլ մեռնելու համար տարուած է հոն, եւ թէ՛ ուղղափառ կրօնքին եւ Յակոբ Գին դատին յարած ըլլալը միայն հրապարակաւ կը դաւանի : Եւսուհետեւ գլուխը՝ դահին երկընցուց :

Տղան, որ տասն եւ հինգ տարեկան կար, գլխատութեան բեմէն մարած տարին : Եւս տեսարանէն անանկ տկարութիւն եւ վախկոտութիւն մը ստացաւ, որ շատ որոգայթներու մէջ ինկաւ :

Բարեկամները գիտնալով որ սրտին մէջէն միայն Տօրը մահուան վճիռը տուող դատը կը մտածէր, վեց տարի ետքը անոր հաւատացողին որ Սոփոկաներուն ակնկալութիւնները կենդանացընելու հընարքները լորտ Սօնդէյի հիմնադրած խորհրդաւոր ընկերութեան մէջ կրնայ գտնել. Եւ զինքը լորտ Սօնդէյի ներկայացուցին: Մարդ այս պատանայն կարեկից մը կ'ըլլար: Եւս ալ պիտանի նորընծայ մ'էր, կարծիքը իրենցինն համաձայնէր նէ աղէկ կ'ըլլար: առանց խղճմտանքը խրտեցընելու ընդունեցին: Դաւա, այն ժամանակ Փրանմասոնութիւնն ուղղափառներուն արգելող բան մը չի կար: Հոռմ, դեռ որմնագրաց նպատակը չ'էր գիտեր:

Տերուենդ—Ուղղըս ընկերութեան մտնելուն պէս Պաղղիա անցաւ. գիտէր որ Սոփոկաներին հոն բարեկամներ ունին: Ի որտ Սօնդէյի այլանդակ հաստատութիւնը Բարիզու մէջ մեծ աղմուկ հանել սկսած էր: Երիտասարդ անդիագին խորհրդարան մը հաստատելու գծուարութիւն չի քաշեց, որ նախ Պալէրի—Սէն—Դ'()նօրէ փողոցը, իբր իրաւամբ, խոհամաճառի մը քով կը ժողուէին:

Քիչ ետքը ամէն մարդ միայն այս գաղտնի ժողովքին վրայ կը խօսէր, ուր միայն քանի մ'ընտրուեալներ կ'ընդունէին, անհասկանալի լեզու մը կը գործածէին, նորօրինակ նշաններով զերար կը ճանցընէին, եւ, կ'ըսուէր թէ, սոսկալի արարողութիւններ ի գործ կը դնէին: որովհետեւ ընկերութիւնն իւր սկիզբները Փիղիքական մեծ սրտութիւն կը պահանջէր նիւթական փորձերու մէջ. զորոնք լորտ Սօնդէյի ու բարեկամները հնարած էին, եւ որուն ծայրը դեռ գտնուած չ'էր:

Ինտրութեան հանդէսին ատեն Բարիզու մէջ մինակ մեծ տէրերը կ'ընդունէին:

Տեսնելով, որ այս ընկերութեան անդամները սուկայի երգումներով կապուած էին, մէկնառանց պատժուելու՝ գաղտնիքները չ'էր կրնար մատնել, հաւատարմները հեռուէն՝ օտարներուն հեռադրական լեզուին չափ անիմանալի բաւերով ու նշաններով մէկ զմէկ կը հասկընային, խոհական անձինք հասկցան որ Փրանմասոնութեան մէջ յանդուգն բան մը կայ: Բարիզու խորհրդարանը պարզ հացկերոյթներու պատրուակաւ ծածկարար կերպարանեցաւ: Քիչ ատենէն Տերուենդ—Ուղղըս ալ գաղտնիքին սովբելէն դադրեցաւ եւ իմացաւ որ հոն իւր դատին չ'են զբաղիր: Ենդէնի դուքսը համոզեցին, որ իրենց ընկեր գրուեցաւ: Եսիկայ անուանի մէկն էր, զոր երկու պզտիկ պատմութիւններ կը ծանցընեն:

Եւս Ենդէնի դուքսը Լուգովիկոս ԺԳ.ի մէկ ճարտիկ պալատականն էր: Ենդեակալն որ մը Բըդի—Պուրկ գնաց պալակելու, ծառուղի մը կար հոն, որ գետը աչքէ կը ծածկէր, կայսրը աղէկ չսեպեց ասիկայ: Եւ երբ զանիկայ հետեւեալ առաւօտ ալ չի տեսաւ, շատ զարմացաւ: Ենդէնի դուքսը գիշերուընով մէջ տեղէ վերցընել տուեր էր, եւ թագաւորին, որ իւր զարմանքը կը ցուցընէր, ըսաւ. —Եւ ծառերն հոն չի կան, որովհետեւ Ձեր Ս. Եհափառութիւնը զանոնք դատապարտեց:

Երբունի շինուած տեսուչ էր ասիկայ:

Պոնդէնպլայի մէջ ասէկ աւելի գործ գործեց: Գիտնալով որ փոքր անտառի մը չ'էր հաւներ Լուգովիկոս ԺԳ., ծառերուն ամէնքն ալ սողցել տուաւ եւ ետեւին պատրաստ մարդիկ կանգնեցուց, որ նշանն առածնուն պէս չուանները քաշելով զանոնք պիտի տապալէին: Թագաւորը բոլոր արքունիքովն այս կողմերը պտըտել ելնելով դարձեալ զրուցեց որ այն անտառն ամենեւին սիրած չէ:

—Կ'անհետանայ, ըսաւ Ենդէնի դուքսը. եւ Ձեր Ս. Եհափառութեան հրամանին կը սպասէ:

—Իրաւ կ'ըսես. պատասխանեց Լուգովիկոս ԺԳ. որչափ կանուխ ըլլայ՝ այնչափ աղէկ է:

Սոյն հետայն սուլելու ձայնով մը՝ իբր դիւթութեամբ՝ բոլոր ծառերը գետինն ընկան:

Եւս ատեն՝ Պուրկոնեի դքսուհին սքանչանալով գոչեց. —Ե՛հ. ասիկայք. եթէ թագաւորը գլուխնիս ուղէր, Պ. տ'Ենդէն նոյնպէս զանոնք ալ կը ձգէր:

Սեծ պալատականը Լուգովիկոս ԺԳ.ի քով դուարձալի բաներ ժշ թէ ըսելու, այլ ընելու մասնաւոր արուեստը ունէր: Եւս . . . զարմանալի բան: Եւս թագաւորը, որուն կասկած կուտար Փրանմասոնութիւնը, երբ Ենդէնի դքսէն ուղեց որ ալ խորհրդարան չերթայ, ինդիրը չի լրսուեցաւ. ասոր ամենեւին ակնկալութիւն չունէր:

Պապուած էր: Ենդուշտ անոր միտքը խոթած էին արդէն եգիպտական անդամակցութեան այն կանոնը, որ մէկ մը ընկերութեան շաւիղը մտնելէ վերջը ետ գառնալու հրաման չի կայ:

Ենդէնի դուքսը վաթսուս տարեկան էր: Գաղղիոյ մեծ—վարպետ ըրին զանիկայ:

Եւս ին կարգերուն մէջ լորտ Տերուենդ—Ուղղըս ալ չէր տեսնուեր, որ այնուհետեւ հրամանաւոր գործակալի պէս կը ծանապարհորդէր անտարակոյս: Երգուայի մէջ տաճար մը կը շինէր: Եւ մէկ տեղ անհաւատալի գործունէութեամբ խորհրդարաններ կը բացուէին, որ քիչ ատենի մէջ Եւս

րոպիոյ լուր տէրութեանց երկիրները տարածուեցան :

Բայց լուսած ճամբանին որչափ գաղտուկ ալ էր նէ նպատակին չի կրցան բոլորովին ծածկել : Կղեմէս Եր. պապը Ի Կէրմէն կոնգակովը, որ 1757ի ապրիլի 23ին հանեց, ֆրանսիականութիւնը դատապարտեց : Բենեդիկտոս Եր. Կէրմէն կոնգակին ալ (1751 Սարտ 18) նոյն նորոգը հաստատեց : Եւս հնարքները քիչ մը արդիւնք ունեցան : Սակայն Ֆրանսիոյ մէջ այն որմնադիրներն որ արտաքին երեւոյթներուն վրայ փոքր ինչ կը րօնասիրութիւն պահած էին՝ դաղդիականութիւնը (gallicanisme) զիրենք ծածկելու վարպէտը մ'ըրին, շատն ալ իւր ընթացքը շարունակեց :

Ենդէնի դուքսը 1736ին մեռնելով՝ մեծ-վարպետութիւնը նոյն ցեղէն իշխանի մը, Վլերմոնի կոմսին արուեցաւ :

Եւրոպիկոս ալ Պուրպօն-Վոնտէ, Վլերմոնի կոմսը հաղիւ երեսուն տարեկան կար. նա այն զըլուխներէն մէկն էր, որոնք շարժման եւ նորութեան պէտք ունին : Եկեղեցական կարգ մտնելու համար գաղութեան աստիճան առած էր. եւ տնօրինում ստանալով զինուոր գրուած : Տեսնելով որ հոն շատ աչքի չերեւիր, Վաղդիական ձեմարանին անդամ ըլլալ ուզեց : Եւս բոլորովին խառնաշփոթութիւն մ'եղաւ որուն յաջեց : Եկաղեմական ըլլալէն ետքը վրան շատ մը պարսաւներ կը տեղային, որոց մէջէն միայն սա հետեւեալը մէջ բերեմք .

Չերոյին հետ երեսուն ու ինն,  
Թէ լաւ տեղեակ եմ իմ հաշուին,  
Քառասուն ընել բնաւ կրցած չեմ .  
Ուստի, գիտուէք, կ'էն տեւեցնեմ,  
Որ Վլերմոն, այն մըսաբուրը,  
Եւրոպիկէայ հօրեղբօր տղայն,  
Չեզի անգամ ըլլալով՝  
Տակաւին տեղն պարապ է այն :

Եւս պարսաւը Բօա անուն բերթողէն է, որուն մահուանը պատճառ եղաւ : Վլերմոնի կոմսին մարդիկն անոր անանկ ծեծ մը քաշեցին, որ քիչ օրէն հոգին տուաւ . . .

Բայց եւ այնպէս իշխանը ուրիշ չըկլլելու բաներ ալ կրեց : Երբ Վրեվելլի ճակատամարտէն ետքը ետ կը քաշուէր, Եւրից մտած ժամանակ հարցուց թէ փախչողներ երեւցան : Պարզամիտ կին մը պատասխանեց . — Տէր. դուք առաջինն էք :

Ֆրանսիոյ որմնադրաց իրենց գլխաւոր ըրած ծանրագլուխ մարդն ահա այս էր :

Սակայն սա ալ բնէն որ, Վլերմոնի կոմսը, որ աչէկ հանգամանքներ ունէր, իւր յանցանացն ու մալորութեանցը վրայ զըջաց, կեանքը բարի գործոց եւ շատ ուղորմութեանց մէջ անցուց, միայն տարի մը ֆրանսիական մեծ-վարպետ մնալ ուզեց : Ենոր տեղը Պաւ սեղանաւորը բռնեց, որ բանին ուրիշ կերպարանք մը տուաւ եւ ստակ վատկելու գործի փոխադրեց :

Բոլոր պատուաւոր աստիճանները Պաւ հընարեց, այսինքն, Երեւական ասպետներ, Վասոյ ասպետներ, Բաիոյ ասպետներ, Վաշոյի եղբարք, Տաճարապետներ, Թադաւորական գաղտնեաց եղբարք, Վարդախաւ, եւայլն : Եսոնք ուղղորդուեցն ստակով ծախեց, ամէն բան ծախու ըրաւ եւ եղբայրութեան ճամբով հարստացաւ :

Եկերութեան մեծերը ասոր այս ընթացքը արգիւեցին : 1746ին անոր տեղն ուրիշ այլաբարոյ մէկը գրին . ընտրութիւններն Լագօրն անուն խաղալ սովորեցնողի մը վրայ եղաւ, որ անտարակոյս ընկերութեան պատանդներ տուած էր :

Եւս ալ խորհրդարանները նորամուտներուն համար պարու սրահներու դարձնելով՝ եղբայրներուն ցատկըտել կուտար, եւ տիկիներն ալ իւր հանդէսներուն բերել ուզելով՝ ընդունելութեան խորհրդարաններ հնարեց : Պուրպօնի դքսուհին եւ զաւ առաջին մեծ-վարպետ այս կանանց խորհրդարաններուն մէջ, ուր նշաններ, դաղտնի բաւեր, պղտիկ ծեփիչներ, պղտիկ գողնողներ, պղտիկ թակեր ունեցան . բայց ուրիշ բան չ'իմացան, եթէ ոչ աղայութիւնք եւ անպէտ ոչինչ խորհուրդներ :

Երբ Բարիզու մէջ այս խեղդատակութիւնները կ'ըլլային, Կարոլոս Երեւարդ Սրբաւոր հետամուտը մտածելով որ Բօաի խորհրդարանն իրեն ծառայութիւններ ըրած է կամ ինք կրնայ անոր ընել, նոյն խորհրդարանին Եւսակարգ-Սենեկի պատուաւոր եւ փառաւոր արտօնագիրը տուաւ՝ Կոմիտիա-Յակոբեանի խորհրդարան անունով . այս խորհրդարանին վերակացութիւնն ալ Եւսէն երկու փաստարանի յանձնեց, Պ. Եւսէս եւ Պ. Սպիտակեմ, որ 1793ի սարսափելի հանդիսին գլխաւորն էր : Եսոնք որմնագրութիւնը Ստորին — Պետութեանց մէջ հաստատել ածապարեցին :

Երեթէ ամէն մարդ գիտէ Կարոլոս Երեւարդ Սրբաւորի տիւր պատահարները, որուն ամենեւին օգնութիւն մը չ'ըրաւ իւր Կոմիտիա-Յակոբեան խորհրդարանը, եւ գուցէ՝ անոր կուսակից գտնելու պտտուակաւ Եւսարայի մէջ հանած թըշնամանալից համբաւով թէ ուղղափառ կրօնքը ձգեւր է, որ տուտ էր, դանիկայ ձեռքէ հանեց ալ :

## Ի ՌՐԸՐԴԵՆՈՒԹԻՒՆՔ

1864. Մարտի 16

ՊՐՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱՅՆ ԼՐԱՍ

Հարստահանութիւն. Տէս երես 239

Մեր բոլոր գրուածները կրնան վկայել. որ եկեղեցականաց յարգը նուազեցընելը իմ խղճիս գէմ է. ստորնագրուէն մինչեւ վերնագոյնը, քրիստոսական սուրբ եկեղեցւոյ պաշտօնակա՝ եւ իրենց պաշտօնովն ալ եկեղեցւոյ եւ սուրբ հաւատոյ պաշտպան կը ծանաչեմ. եւ կայսերական բարեգլուխութեամբ ազգիս շնորհաւոր սահմանադրութիւնն ալ անոնց այս պաշտօնը կը ծանաչէ. կրօնից եւ բարի վարուց վրայ հսկելու համար հաստատեալ կրօնական ժողովը միայն եկեղեցականներէ գումարելով, լսելէց զատ, երբ իմ անձնական պատուոյս աւրուիլը եւ իմ բամբաստիլըս եւ զրպարտիլըս իմ նուատանալէս զատ հետեւեալք մը չունենայ՝ ամենեւին չեմ տարակուսիր մատուցել յօժարութեամբ զոհելու. եւ ո՛չ բերան կը բանամ ո՛չ գրիչ ձեռք կառնում. եւ վստահ ըլլալով որ իրաւունքը եւ արգարութիւնը իմ ձեռքս է՝ ինծի համար զրուցուած գէշ եւ անարգական խօսքերը ո՛րքան ծանր ալ ըլլան ո՛չինչ կը համարիմ եւ կարհամարհեմ. իրեւ ոչինչի մը համար զրուցուած. Բայց ներկայ դէպքս անանկ չէ:

Վրեմէ քսան տարիէ ՚ի վեր, աւելի կամ պակաս, մեր ուսումնասէր երիտասարդները առանց հըմուտ առաջնորդութեան գաղղիներէն լեզուի ուսման հետեւելով. եւ մէկ կողմէն ալ գիտնալով որ գաղղիացիները ըստ մեծի մասին հռոմէական են՝ վախշան. չըլլայ որ անոնց լեզուով գրուած կրօնական գրքերը կորցալով հռոմէական ըլլան, եւ հասարակէն կորսնցնեն. ուստի անանկ գիրքերը բոլորովն մէկ գի ձգելով՝ օտար գրքեր կարդալու տալին զիրենք. եւ ո՛ր մատենադրի համար համբաւ հասած էր ականջնին թէ պսպին դէմ է, Հռոմայ եկեղեցիին հակառակ է, մեծ փափաքով այնպիսոյն գրութիւնները կը բընտըռէին. չգտնէին նէ յատկապէս լեռել կուտային. եւ ասոնք մեծ անորո՞ւսից կը կարգային: Չէին մտածեր որ գաղղիացիները եւ եւրոպայի որ ազգն որ ըլլայ՝ պսպին դէմ կենալով սուրբ Լիւթերանի կաթողիկոսին հնազանդութեան տակ չեն մըտներ. Հռոմայ եկեղեցին մեծօրէն Հայաստանեայց Լուսաւորչական սուրբ եկեղեցւոյ անդամ չեն ըլլար. որուն անունն անգամ, մինչեւ անոնց շատ իմաստուն կարծուած մատենագիրներուն ալ անծանօթ է. եւ զիտոյղներուն մէջ ալ՝ անոր վրայ շիտակ գա-

ղափար մ'ունեցող խիստ քիչ կը գտնուի. Եւրոպայի ազգերը կամ հռոմէական են կամ բողոքական. կամ Հռոմայ հայրապետը իրենց կրօնական գլուխ կընդունին՝ կամ չեն ընդունիր. բայց անոր տեղնալ ուրիշ եկեղեցականի մը վրայ նոյն մեծութիւնը եւ պաշտօնը չեն ծանչնար. այս երկուքիս մէջ տեղը եւրոպայ մը չկայ\*. Ուստի այնպիսիները ասոնց զիրքերը կարդալով եւ լուսաւորչական սուրբ եկեղեցւոյ հաւատքն ալ ՚ի մանկութենէ աղէկ սորվելու ժամանակ ունեցած ըլլալով՝ բոլորականութեան թոյնը կառնէին անոնցմէ. եւ մինչեւ անգամ անհատութեան անգունդը կը զլորէին. կարծեմ ասիկայ ամենուն ծանօթ է. եւ ժարդ չուրանար: Մենք այն ժամանակէն սկսանք քանի մի գրուածներով ինչպէս են Հայաստանի Ուղղութեան, Ղաւ Սիրութեան եւ Ղաւ Հարգութեան, բողոքականներուն կրօնական սկզբունքները եւ վարդապետութիւնները անհիմն եւ մոլորական ըլլալը ցուցնել: Պարծնիս եկեղեցական հմուտ անձինք՝ եւ աշխարհական կրօնասէր մարդիկ ալ կարգային եւ համեմատ, Լուսաւորչական եւրոպական լեզու չգիտցող բարեպաշտ մարդիկ ալ գտնուեցան որ սուրբ աւետարանին մէջէն չհասկըցած բաներնին հարցնելու. եւ կրօնական կէտերու վրայ մտքերնուն մէջ ծագած տարակոյսը լուծելու եւ փարատելու վարպետ կը բընտըռէին, եւ քանի մի նենգաւոր անձինք՝ որ գաղտնապէս բողոքականութեան յարեալ էին, տեղ տեղ ժողովակներ կընէին. եւ աւետարան կարդալու եւ բացատրելու պատրուակով բողոքականութեան մոլոր սկզբունքներ կը տարածէին, ասոր համար Սրբազան կաթողիկոսը՝ որ այն ժամանակը Առաքանդուպոլսի պատրիարք էր. մեր մինչեւ այն ժամանակը գրածներնուս հաճութեան նշան մը տուաւ հրապարակաւ. հրաման ընելով որ մայր եկեղեցւոյ

\* Կան իտալիայի քանի մի երկիրը յոյներ եւ յունապաւան ազգեր՝ որ պապը չեն ընդունիր. բայց հռոմէականներուն պատին վրայ ծանցած եւ ընդունած պաշտօնը եկեղեցւոյ մէջ գտնուելը չեն ուրանար. միայն թէ այն պաշտօնին տէր կը սեպէին իրենց Առաքանդուպոլսի պատրիարքը. ըսել է որ բողոքական չեն. որովհետեւ եկեղեցւոյ երեւելի գլուխ ունենալուն եւ անոր իրաւաբանութեանը դէմ բողոքը ըրած չունին: Նոյնը իմանալու է Եւրոպա բնակող լուսաւորչական հայոց համար, որոնք սակաւամիւս ալ են: Խիստ շատ անհաւատներ կան, բայց անոնք ալ բողոքականութեան ծիւղերն են. եւ անոնց քաւորած աղաքանութեան սկզբունքին ծիւղ հետեւողներն են, որ իրենց խելքին չհասած բանին չեն հաւատար. եւ հաւատացեալ բողոքականներն ասով կը տարբերին, որ այս անհաւատներուն խելքը միւսներունէն քիչ մը աւելի կարծ է որ մինչեւ անոր հասած տեղը չ'ընտար հասնել:

կից յարկերուն մէջը, եկեղեցական երաժշտութեան դասարանը կիրակի օրերը ներկայ գտնուիմ, եւ կրօնական նիւթոց վրայ տարակոյս մը ունեցողը հոն գոյ հարցընելիքը հարցընէ եւ պատասխանը աւել : Այս ժողովը, որ տեսակ մը կրօնական դաստիարակութիւն էր, լաւէն պարսկա-սանայ ըսուեցաւ : Եւ 1845-ին նոյեմբերի սկիզբը սկզբնաւորութիւն եղաւ : Եւ ասոր վրայ վերոյիշեալ մասնաւոր ժողովակներն անվաւեր հրատարակուեցան, եւ հոն գացողները դադարելով՝ բողջականներուն այն որդայթը փոխեցաւ :

### Հարսանիք

Այս անուն պարբերականին մէջ մէկ բառ մը գրտանք որուն անոր մէջ գտնուելուն ոչ մէկը աւելն կալութիւն ունէինք, եւ ոչ ալ ինչպէս որ կը կարծեմ, նոյն պարբերականին բաժանորդները : Այլգէրի պատմութիւնը շարունակելով իր 18-րորդ թուոյն մէջ կըսէ : « Պօլինկարքին, թինտային, թօլանտին, եւ այլ շատ հռչակաւոր աստուածեաններու ընկերութեանը մէջ էր որ Այլգէր ուսում այն ամէն տեղի կը թիւնէր եւ իրաւացի փաստերը, որոնք բրիտանականութեան դէմ իր բրած բաղմաթիւ բանախօսութեանցը մէջ կընկնային : »

Անք գիտէինք որ քրիստոնէութեան դէմ իրաւացի եւ բանաւոր փաստ մը չկայ : Ժանաւանդ Վալդերի գործածածներուն մէջ : որոնք հիմաւուն անհաւատներուն առաջն տեղում այնքան յորդեցին կորսնցուցած են, որ քրիստոնէութեան հակառակիւ համար անոր բընեւած ճամբան բոլորովին ձգեցին, ուրիշ ճամբայ բընեցին : Թէպէտ այն ալ գէշ : Արյուսամբ որ Արլին խմբագիրը իր յաջորդ թիւերուն մէկին մէջ Այլգէրի գտած երաւի փաստերը մեզի կը ծանուցանէ : Դուրսէ անոնք հաստատելու ալ ելին : Քրիստոնէութեան դէմ խօսքին է արդեօք, Այլգէրը եւ անոր համախօսները գովելն է որ ասանկ խրմբագիրներուն ստակ շահելու եւ իրենց շատիկէ բաժանորդ գանելու յոյս կուտայ : Արծախան ժողովոյ դատապարտելի լուծութիւնը այս կարծիքս հաւանելն կրնէ : Անք մեր կողմէն այդ տեսակ շահերէն շատուց հրաժարած ենք :

Սէկ խրատ մը կուտամք Արլին խմբագրին : Արովհետեւ ճամբիւր օեր քարոզող քրիստոնէութեան դէմ Այլգէրի գործածած փաստերը երաւի գտեր է, ի հարկէ ասանկ փաստերով հերքուած կարծած կը բոնքը ձգելու միտում ունի : Որ կրօնքի պիտի հետեւի նէ թող յայտնէ : Եւ պարբերականին անունն ալ թող փոխէ, վասն զի օրը իրեն նշան ցուցնող քը-

քիստոնէութեան դէմ փաստերը երաւի համարող թիւթ մը Արլի կոչուելու անարժան է :

Պատեաճարի ընկերութիւնը Արլին իրենց խրկուելէն շնորհակալ կըլայ : Բայց կարծեմ չգիտնալով է : Եւ 18-րորդ թիւթը կարգան նէ շնորհակալութիւնն իւր կառնեն եւ այլպիսի Արլի կը մերժեն :

Սաւիթը կրօնական ժողովոյն աղաչներ է օգոստոսի 8 թիւթին մէջ որ կրօնական ժողովոյ մէջ ելած խօսակցութեանը իր արձանագրութեանց մէջէն հանելով նոյն ժողովը պաշտօնական կնքաւոր հրատարակէ : որպէս զի մեր գրածներուն սուտը հասկըցուի : Թէ որ իրեն նոյն ժողովոյն վրայ ունեցած աղքատութիւնը գիտնար նէ Սաւիթը աղաչելուն տեղը կը հրամայէր : Եւ անոնք ալ կը հնազանդէին, որովհետեւ իրմէ վախնալին ապացոյցով ճանչցուած է : Սինքեւ ժողովը անոր ապաւանքը կատարէ նէ մենք մեր խորհրդածութիւնները կը շարունակեմք : վաւերականութեան խնդիրը որկէց Սաւիթը բնաւ տեղեկութիւն չունենալ եւ միայն անունը լսած ըլլալ կը ցուցնէ : Եւ այժմ Սաւիթին սա կրսեմք որ հրապարակական թիւթի մը խմբագիր ըլլալուն համար պարագայ ժամանակները քիչ մը տրամաբանել թող սովորի : իրեն պէտք է իր խօսքերովը չը բընեւելու համար :

### ՆՈՐ ՀՐԵՏԵՐԿՈՒԹԻՒՆԻՐ

#### ՀԵՏԼՁՈՏՈՒԹԻՒՆ ՏՈՒՄԵՐԵԿԱՆ ՂՐԴԱԿԱՅ

Հայտնի է որ եւրոպացիներուն եւ մեր ամաթիւներուն մէջ տարբերութիւն կայ : որուն հետեւութեամբ զատիկ տօնը կատարելու ալ տարաձայնութիւն կըլայ : Երեսմիս գիտնական քահանայն այս տետրակի 31 երեսներուն մէջ այս տարբերութեանց պատճառը կը բացատրէ : Եւ թէ որ այս սխալ հաշիւները շարունակելու ըլլայ նէ անտեղութիւններն ալ կը նշանակէ : Ար գտնուի Սայրաքաղաքիս ամէն Հայ գրաւաճառներուն քով : Դին՝ 3 դուրուշ :

ՏՆՕՐԷՆ=ԽՄԲԱԳԻՐ ԵՒ ՏՊԱԳԻՐԶ

ՅՈՎ.Է. ԳՐ. ՏՐ. ԿՐԳ. ՏԵՐՈՅԵՆՑ

ԿՈՅՏԱՆԴՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԵՋԻՐ-ԽԱՆ